

Het raakvlak van monumentenzorg en stedelijke vernieuwing

Casussen uit de praktijk van cultuurbehoud in herstructureringsgebieden

Lisanne van den Bulk & Christel Singor

12 juni 2007

Het raakvlak van monumentenzorg en stedelijke vernieuwing

Casussen uit de praktijk van cultuurbehoud in herstructureringsgebieden

Auteurs:

Lisanne van den Bulk
Sperwerhof 9
2651 WB Berkel en Rodenrijs
a.vandenbulk@ahk.nl

Christel Singor
Tjeërdsraklaan 2
3544 PC Utrecht
c.singor@ahk.nl

Stageverlenende instantie:

Lectoraat monumentenzorg in de praktijk, Hogeschool Utrecht

Begeleiders:

Dr. Pim W.F. Brinkman
Lector Monumentenzorg
Hogeschool Utrecht
Nijenoord 1
3552 AS Utrecht

Drs. Pieter Keune
Docent Collectiebeheer
Reinwardt Academie
Dapperstraat 315
1093 BS Amsterdam

12 juni 2007

Voorwoord

Door het lectoraat Monumentenzorg in de praktijk van de Hogeschool Utrecht is ons gevraagd een onderzoek te verrichten naar de methoden die worden toegepast voor het beschrijven van de cultuurhistorie in wijken van stedelijke vernieuwing aan de hand van een aantal praktijkvoorbeelden. Tevens zouden daarin bevindingen worden vermeld over de effectiviteit daarvan. Met dit onderzoek wil het lectoraat een basis leggen voor verder onderzoek naar dit onderwerp.

In het voor u liggende rapport treft u een uitwerking aan van ons onderzoek. Dit rapport is samengesteld door twee studenten van de Reinwardt Academie te Amsterdam en is geschreven in het kader van de derdejaarsstage.

Namens deze weg willen wij alle geïnterviewden die zich hebben ingezet bij de totstandkoming van dit rapport hartelijk bedanken.

Zeker niet op de laatste plaats willen wij de heren P. Brinkman en P. Keune, hartelijk bedanken voor hun inzet en begeleiding tijdens onze stage.

Lisanne van den Bulk & Christel Singor

Utrecht, juni 2007

Samenvatting

In dit onderzoek wordt ingegaan op de problematiek tussen stedelijke vernieuwing en de monumentenzorg. Vanuit het perspectief van monumentenzorg denkt men daarbij al vrij snel aan het behouden van historisch waardevolle gebouwen. Daarentegen wil stedelijke vernieuwing wijken ontwikkelen of herstructureren en soms staat dat haaks op de belangen van monumentenzorg. De laatste paar jaren wordt onderzocht hoe en op welke manier de monumentenzorg kan worden betrokken in het proces van stedelijke vernieuwing. De hoofdvraag van dit onderzoek luidt als volgt: Wat is het effect en wat zou het effect kunnen zijn, van de monumentenzorg in gebieden van stedelijke vernieuwing?

Met dit onderzoek wordt getracht aan te sluiten bij deze problematiek. Er is onderzocht welke methoden er gehanteerd worden voor het beschrijven van cultuurhistorie in wijken van stedelijke vernieuwing en hoe er met deze methoden wordt omgegaan in de praktijk.

Omdat de huidige sociaal-economische problemen zich meestal voordoen in de naoorlogse wijken vindt juist in deze wijken de herstructurering op grote schaal plaats. Aan de hand van casestudy is in dit rapport getracht een beeld te geven van verschillende wijken (meest naoorlogse wijken) en de methoden die zijn gehanteerd om cultuurhistorie vast te leggen. De zeven casussen zijn gekozen aan de hand van de methoden die er zijn toegepast en bestaan uit de volgende wijken:

- Bilgaard te Leeuwarden
- Frankendaal te Amsterdam
- Kanaleneiland te Utrecht
- Kruiskamp-Koppel te Amersfoort
- Palenstein te Zoetermeer
- Philipsdorp te Eindhoven
- Schiebroek te Rotterdam

De methoden die zijn onderzocht bestaan uit verkenningen, analyses, een Cultuurhistorische Effectenrapportage (CHER),

methode Historisch perspectief van de RACM, Wikken en Wegen van bureau De Lijn en Rein Geurtsen & Partners. Door middel van het houden van interviews met professionals is informatie verkregen over hoe er in de verschillende gemeenten is of wordt omgegaan met de cultuurhistorie in de planvorming.

De analyse van Bilgaard is gebaseerd op de methode De naoorlogse wijk in historisch perspectief¹ van de RACM. De analyse vertelt bondig de geschiedenis. Er wordt voornamelijk aandacht besteed aan de voor Bilgaard kenmerkende wooneenheid, die is ontwikkeld door het bureau Van den Broek en Bakema. Momenteel wordt onderzocht welke plekken in de wijk voor vernieuwing in aanmerking komen om zo de leefbaarheid te verbeteren.

Voor Frankendaal te Amsterdam is een Cultuurhistorische Effecten Rapportage gemaakt. De wijk wordt gekenmerkt door een voor Amsterdam unieke haken- en hovenstructuur in de buurt 'Jeruzalem' met duplexwoningen. In de CHER wordt naast de geschiedenis van de wijk, oplossingen geboden voor het behoud van de duplexwoningen. In de huidige vernieuwingsplannen wordt rekening gehouden met de haken- en hovenstructuur. Het stadsdeel buigt zich op dit moment nog over de ingediende plannen.

In de wijk Kanaleneiland te Utrecht maakt de verkenning deel uit van een cultuurhistorisch onderzoek naar tien naoorlogse wijken van de stad. In de verkenning wordt naast de eerdere plannen een uitgebreide stedenbouwkundige analyse gegeven. De verkenning dient om de partijen inzicht te geven in onder andere de typerende stempelstructuur van de wijk en om de waarden van de wijk in kaart- en beeldmateriaal vast te leggen. Voor de wijk is de planvorming voor het gebied rondom de Churchilllaan in volle gang.

¹ RACM, *De naoorlogse wijk in historisch perspectief* (Den Haag 2000).

Voor Schiebroek is een analyse gemaakt. Deze is opgenomen in het boek 'Van Pendrecht tot Ommoord'. In de analyse zijn de eerdere plannen behandeld en er is vooral veel aandacht besteed aan het ruimtelijke aspect.

Voor Philipsdorp is de methode Wikken en Wegen² gebruikt. Hierin is naast de geschiedenis een marktonderzoek opgenomen. De gemeente en corporaties willen met de vernieuwingen voorkomen dat Philipsdorp in de toekomst een doorstroomwijk wordt.

Voor de wijk Palenstein in Zoetermeer is een verkenning gemaakt die behoort tot het project 'De Gave stad'. De verkenning is gemaakt voor bewoners van de wijk en dient om hen te informeren over, en hen bewust te maken van hun eigen wijk. De verkenning is wel meegewogen in de planvorming, maar het verbeteren van de leefbaarheid in de wijk weegt zwaarder dan het behoud van de galerijflats in hun huidige vorm.

Voor Kruiskamp-Koppel in Amersfoort is een verkenning gemaakt. De verkenning besteedt aandacht aan de geschiedenis en geeft tevens een overzicht van de belangrijkste elementen en/of gebouwen door middel van foto- en kaartmateriaal. De verkenning heeft tot doel de partijen te informeren en te wijzen op historisch waardevolle elementen. De resultaten uit de verkenning zijn samengevat op een kaart waarop met kleur wordt aangegeven, waar de waarden liggen in de wijk.

In de casussen kwam naar voren dat soms een stedenbouwkundige analyse wordt gemist. Een samenwerking tussen een stedenbouwkundige en een historicus kan ervoor zorgen dat de methode effectief genoeg is, om door verschillende professionals, als planologen en ontwerpers, te worden meegewogen in de plannen. De methoden worden meestal zeer informatief en bruikbaar gevonden, mits deze tijdig in het proces worden ingebracht. Maar soms wegen andere belangen zwaarder, dan het behoud van bijzondere kwaliteiten van een wijk. Deze kwaliteiten samengevoegd op een kaart biedt inzicht in plekken in de wijk waar vernieuwd kan worden en plekken waar men rekening dient te houden met de cultuurhistorie. Een goede communicatie blijkt belangrijk in het proces van stedelijke vernieuwing.

² Rein Geurtsen, Ad Hereijgers, *Philipsdorp Eindhoven Wikken en wegen in waardevolle wijken: de methode in de praktijk* (Eindhoven 2004).

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1. Inleiding	8
Hoofdstuk 2. Context	
§ 2.1 Problematiek	9
§ 2.2 Monumentenzorg	10
§ 2.3 Stedelijke vernieuwing	12
§ 2.4 Partijen	14
Hoofdstuk 3. Methodische verantwoording	
§ 3.1 Casestudy	16
§ 3.2 Kwalitatieve interviews	17
Hoofdstuk 4. Analyse van de casussen	
§ 4.1 Verantwoording van de casussen	18
§ 4.2 Typologie van voor- en naoorlogse wijken	19
§ 4.3 Bilgaard	21
§ 4.4 Frankendaal	29
§ 4.5 Kanaleneiland	38
§ 4.6 Kruiskamp-Koppel	49
§ 4.7 Palenstein	61
§ 4.8 Philipsdorp	69
§ 4.9 Schiebroek	82
Hoofdstuk 5. Bevindingen	
§ 5.1 Methode	90
§ 5.2 Onderlinge verhoudingen van de betrokken partijen	96

Hoofdstuk 6. Conclusie en Advies	
§ 6.1 Conclusie	98
§ 6.2 Advies	99
Literatuurlijst	100
Verantwoording afbeeldingen	102
Bijlagen	
1. Interviewlijst	105
2. Adressenlijst	107

Hoofdstuk 1. Inleiding

In het kader van onze stage aan de Hogeschool Utrecht bij het lectoraat Monumentenzorg in de praktijk, hebben wij onderzoek gedaan naar de methoden die zijn opgesteld voor het beschrijven van cultuurhistorische waarden in wijken van stedelijke vernieuwing en hoe daarmee in de praktijk werd omgegaan. Deze stage vormt een onderdeel van de opleiding Museologie aan de Reinwardt Academie te Amsterdam.

Aanleiding

Een belangrijke voorwaarde voor het behoud van cultuurhistorie in wijken van stedelijke vernieuwing, is dat alle betrokken partijen (incl. de bewoners) zich bewust worden van de betekenis en de cultuurhistorische kwaliteiten van deze wijken. Bij sommige partijen, is dit bewustzijn vaak onvoldoende aanwezig, wanneer het gaat om naoorlogse wijken. Over het algemeen is er onvoldoende kennis en wellicht ook onvoldoende draagvlak over de culturele waarden in wederopbouwijken aanwezig, om hier ook daadwerkelijk op integraal niveau iets mee te doen.

Hoofdvraag en doelstelling

Uit bovenstaande is de volgende hoofdvraag geformuleerd:

Wat is het effect van de monumentenzorg in gebieden van stedelijke vernieuwing?

De vraag die in dit onderzoek centraal staat, luidt als volgt:

Welke methoden worden er gebruikt voor het beschrijven van cultuurhistorische waarden in wijken van stedelijke vernieuwing, en hoe wordt daar mee omgegaan in de praktijk?

Met dit onderzoek hopen wij mogelijkheden te kunnen aanbieden aan de lectoraten Monumentenzorg en Regie Stedelijke Vernieuwing van Hogeschool Utrecht, over hoe cultuurhistorische waarden kunnen worden meegenomen in het proces van stedelijke vernieuwing. Daarnaast hopen wij dat gemeenten e.a. ons onderzoek zien als voorbeelden van hoe bij stedelijke vernieuwing omgegaan wordt met methoden voor het beschrijven van cultuurhistorie.

Dit onderzoek moet gezien worden als een analyserend onderzoek, waarbij niet getracht is oplossingen te geven voor de huidige problematiek.

Leeswijzer

In hoofdstuk twee wordt de huidige problematiek tussen monumentenzorg en stedelijke vernieuwing behandeld. Ter inleiding wordt in hoofdstuk twee een paragraaf besteed aan de geschiedenis van de stedelijke vernieuwing en monumentenzorg. Ook wordt in datzelfde hoofdstuk een paragraaf gewijd aan de betrokken partijen bij stedelijke vernieuwing. In hoofdstuk drie wordt de methodiek van dit onderzoek behandeld. In dit hoofdstuk wordt uitgelegd op welke wijze er onderzoek is gedaan. Hoofdstuk vier is opgedeeld in een paragraaf over de kenmerken van naoorlogse wijken. In de paragrafen daarna volgt de analyse van de zeven casussen en methoden. In hoofdstuk vijf komen de algemene bevindingen aan de orde. Het afsluitende hoofdstuk zes geeft een conclusie. Tot slot zijn in de bijlagen de algemene interviewlijst en een adressenlijst opgenomen.

Hoofdstuk 2. Context

In dit hoofdstuk wordt de problematiek geschetst tussen monumentenzorg en stedelijke vernieuwing. De casussen in hoofdstuk vier sluiten aan bij de problematiek zoals die hieronder in paragraaf 2.1 wordt beschreven. De paragrafen 2.2 en 2.3 geven de ontwikkeling van de monumentenzorg en de stedelijke vernieuwing weer, om een kader te scheppen waarbinnen de problematiek zich afspeelt. Als laatste wordt in paragraaf 2.4 een overzicht gegeven van betrokken partijen bij het proces van stedelijke vernieuwing.

§ 2.1. Problematiek

Monumentenzorg is ontstaan vanuit de gedachte om gebouwen van historische betekenis en/of van grote schoonheid voor het nageslacht te bewaren. Die doelstelling is echter gaandeweg uitgebreid in de richting van 'gebouwde kwaliteit'. Nu geldt dat monumenten een functie en doel moeten hebben. De term monumentenzorg is aan het verdwijnen, tegenwoordig wordt liever gesproken over de gebouwde kwaliteit. Daarbij moet niet alleen gedacht worden aan panden of objecten, maar ook aan de gebouwde omgeving, die een visie weerspiegelt die gerelateerd is aan een bepaalde periode, bijvoorbeeld de totale opzet van een wijk. Die visie moet doorklinken in het proces van stedelijke vernieuwing.

Gemeenten en andere partijen zijn zich vaak niet bewust van de betekenis en kwaliteit van de naoorlogse wijken. En bij de gemeentelijke monumentenzorg wordt nog vaak geredeneerd vanuit het behoud van panden. De gemeente en corporaties willen de leefkwaliteit van een wijk waarborgen wat vaak gepaard gaat met sloop. Momenteel wordt onderzocht hoe monumentenzorg en stedelijke vernieuwing kunnen samenwerken en hoe cultuurhistorie kan worden verankerd in het proces van stedelijke vernieuwing.³

³ www.trajectum.hu.nl (Achtergrond Dossiers) (geraadpleegd: 25-5-2007).

§ 2.2 Monumentenzorg

Geschiedenis

De geschiedenis van de officiële monumentenzorg begint in 1809, wanneer Napoleon Bonaparte een keizerlijk bevel uitvaardigt waarin gesteld wordt dat waardevolle kerkegebouwen moeten worden onderhouden.

Ongeveer 130 jaar later, in 1931, wordt in Athene het ‘Handvest van Athene’. Dit was het eerste internationale initiatief voor het vastleggen van een aantal beginselen die een leidraad moesten vormen voor de bescherming en de restauratie van monumenten.⁴

Het initiatief voor de monumentenzorg in Nederland werd genomen door de burgers zelf. Zij gingen het erfgoed aan de overheid rapporteren. Zij wilden objecten behouden vanwege de geschiedenis die het opriep. De overheid ging zich op deze manier bemoeien met deze ‘monumenten’.

Het Rijk nam door de jaren heen steeds meer de zorg voor monumenten op zich. Hierdoor ontstond in 1947 de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de Rijksdienst voor het Oudheidkundige Bodemonderzoek. Zij namen de zorg voor de gebouwde monumenten en archeologische monumenten op zich. Deze zorg was op dat moment vooral gericht op de bescherming van het individuele monument. Daarnaast ontstond het fenomeen van het stads- en dorpsgezicht waar het individuele monument ondergeschikt is aan de verzameling van straten, gebieden of zelfs hele steden.⁵

Vanaf 1961 werd de Monumentenwet van kracht. In 1964 werd uiteindelijk door UNESCO het Charter van Venetië goedgekeurd. Hierin wordt de bescherming van het culturele en natuurlijke erfgoed van de mens internationaal vastgelegd.

Monumentenwet 1988

In 1988 werd de Monumentenwet uit 1961 vervangen door de Monumentenwet 1988. De Monumentenwet 1988 heeft niet alleen betrekking op gebouwen en objecten, maar ook op stads- en dorpsgezichten en archeologische monumenten boven en onder water. In de Monumentenwet 1988 is geregeld hoe gebouwde of archeologische monumenten aangewezen kunnen worden als wettelijk beschermd monument. Daarnaast geeft deze monumentenwet voorschriften met betrekking tot het “wijzigen, verstoren, afbreken of verplaatsen” van een beschermd monument. In elk van deze gevallen moet eerst een vergunning worden aangevraagd.

De nieuwe wet gaf ook de gemeente meer verantwoordelijkheid voor de zorg van monumenten.⁶

De bescherming is vanaf die tijd geleidelijk aan het verschuiven naar ‘erfgoedplanning’. Hierbij is er aandacht voor de functie of de gebruikswaarden uit het verleden, maar ook voor de mogelijke functies voor de toekomst.⁷

Monumentenzorg behelst op dit moment: de bescherming, de instandhouding, het onderhoud en het herstel van onroerende goederen die van algemeen belang zijn door hun historische, volkskundige, artistieke, wetenschappelijke, industrieel-archeologische of andere sociaal-culturele waarde.

Onder rijksmonumenten wordt verstaan: alle tenminste vijftig jaar oude zaken, welke van algemeen belang zijn wegens hun schoonheid, hun betekenis voor de wetenschap of hun cultuurhistorische waarde.

⁴ www.wikipedia.nl (Monumentenzorg) (geraadpleegd: 14-2-2007).

⁵ Yvonne Stuij, *Cultuurhistorie in de naoorlogse wijk* (Utrecht 2004) 30-33.

⁶ www.racm.nl (Monumentenwet 1988) (geraadpleegd: 14-2-2007).

⁷ Yvonne Stuij, *Cultuurhistorie in de naoorlogse wijk* (Utrecht 2004) 30-33.

Ook terreinen welke van algemeen belang zijn, wegens daar aanwezige zaken als archeologische monumenten, worden genoemd. Wanneer een gebouw een beschermd monument wordt, houdt dit in dat het is ingeschreven in registers van de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (RACM). De rijksmonumenten bestaan uit de beschermde monumenten en de beschermde stads- en dorpsgezichten (groepen van onroerende zaken die van algemeen belang zijn wegens hun schoonheid, hun onderlinge ruimtelijke of structurele samenhang dan wel hun wetenschappelijke of cultuurhistorische waarden en in welke groepen zich één of meer monumenten bevinden). Naast deze rijksmonumenten zijn er ook gemeentelijke monumenten. De gemeentemonumenten zijn vooral van regionaal belang. Hier wordt geen leeftijdsgrens gehanteerd en de bescherming hiervan wordt geregeld in de gemeentelijke monumentenverordening en is dus per gemeente verschillend.⁸

Cultuurhistorie

Over het begrip cultuurhistorie bestaan verschillende meningen. Er is geen eenduidige omschrijving te geven.

De cultuurgeschiedenis bestaat uit vrijwel alle domeinen van het menselijke leven die tot de cultuur zijn gaan behoren.

Samenvattend kan cultuurhistorie alle historische fenomenen bevatten die op de een of andere manier met de mens te maken hebben. Maar men moet uitkijken met deze benadering. De mens maakt dagelijks geschiedenis en alles wat de Nederlandse mens maakt, komt voort uit de heersende cultuur in Nederland. Zelfs het landschap is cultuur, omdat het al bijna geheel is aangelegd. Cultuurhistorie kan namelijk, materieel en immaterieel zijn. Alles wat de mens maakt is cultuur, maar ook tradities en geloofhoren bij een bepaalde cultuur. Maar als alles cultuur is, wat kunnen we dan veranderen, als je cultuurhistorie wilt behouden? Deze vragen roepen nog steeds discussies op.

In dit verslag wordt onder cultuurhistorie verstaan: datgene wat door de mens is aangelegd (materieel) en dat voor de geschiedenis van een wijk zo'n grote betekenis heeft, dat dit behouden dient te blijven. Hieronder kan worden verstaan: de architectuur en plattegrond van een gebouw/woning, verkaveling, structuur, infrastructuur en groenvoorziening van een wijk.

⁸ www.wikipedia.nl (Monumentenzorg) (geraadpleegd: 14-2-2007).

§ 2.3 Stedelijke vernieuwing

Inleiding

Hoe goed we monumenten ook willen beschermen, vroeg of laat raken ze in verval en zullen ze gerestaureerd moeten worden. Maar het zijn niet altijd de monumenten zelf, het gebeurt tegenwoordig steeds vaker dat de omgeving waarin het monument staat aan vernieuwing toe is. Niet altijd wordt er onderzocht of dit gebied zelf van bijzondere waarde is en/of er zich belangrijke aspecten in dit gebied bevinden die het behouden waard zijn. In deze subparagraaf zal de geschiedenis en het proces van stedelijke vernieuwing globaal worden besproken.⁹

Stedelijke vernieuwing

Stedelijke vernieuwing is een fysieke ingreep in een deel van de stad zonder functiewijziging. Bij stedelijke vernieuwing wordt het verbeteren van de woonfunctie, het bevorderen van de werkgelegenheid, het economisch herstel en de versterking van het economisch vestigingsklimaat nageleefd. Hiermee wil men een vitale, gedifferentieerde en gevarieerde stad creëren om in te wonen, werken, ondernemen en verblijven. Stedelijke vernieuwing bestaat globaal uit de volgende fases:

1. Initiatiefase, er is een aanleiding voor een van de actoren om te gaan vernieuwen
2. Analyse fase, er wordt gezamenlijk een situatie van de wijk geschetst
3. Visievormingsfase, visie over de type ingrepen die in de wijk moeten gebeuren
4. Programmafase, verdeling van taken en verantwoordelijkheden, vastgelegd in een samenwerkingsovereenkomst
5. Uitvoeringsfase
6. Evaluatie- en afsluitingsfase¹⁰

⁹ R. Verhage, R. Sluis, *Samenwerking bij Stedelijke Vernieuwing* (Delft 2003) 7-15, 32.

¹⁰ Ibidem.

Achter het begrip stedelijke vernieuwing gaat een geschiedenis schuil. Vanaf 1960 vindt er stadsreconstructie plaats. De centrale stad wordt versterkt om zo een economisch centrum te zijn voor de stadsgewesten er om heen. Begin jaren '70 wordt geconstateerd dat de arbeiderswijken uit de 19e eeuw, voornamelijk in de steden, in slechte staat verkeren. Daarom wordt begonnen met het vernieuwen van de wijken in de vorm van sloop, nieuwbouw en renovatie. Dit werd stads- en dorpsvernieuwing genoemd. Begin jaren '90 wordt in Beleid voor Stadsvernieuwing in de toekomst (Belstato, 1992) de nota stads- en dorpsvernieuwing geëvalueerd. De stadsvernieuwingsopgave is voor een belangrijk deel voltooid en het accent verschuift daarmee naar het onderhouden van de wijken. In 1997 wordt vervolgens een evaluatie gemaakt van het Beleid voor Stadsvernieuwing in de toekomst. Er komt naar voren dat in de grote steden nog veel problemen voorkomen in de vooroorlogse wijken die in 1970 en 1980 zijn aangepakt. Daarnaast zijn de problemen in de naoorlogse wijken sterk toegenomen. De herstructurering van de naoorlogse wijken komt bovenaan de agenda van het Rijk. Het constateert dat de sociaal-economische problemen in veel van deze wijken een woningmarkttechnische oorzaak hebben. Door de gestegen welvaart in de jaren '90 zijn de midden- en hogere inkomensgroepen weggetrokken uit deze wijken en heeft een grote instroom van minder draagkrachtige groepen plaats gevonden. Veel wijken vallen hierdoor in sociaal-economisch opzicht uit elkaar, omdat er bijvoorbeeld geen draagvlak meer voor voorzieningen is en er veel werklozen en probleemgroepen wonen. Met de sloop van enkele woningen en hiervoor betere woningen terug te bouwen, wordt de uitstroom van de midden- en hoge inkomens tegen gegaan. Met de nota Stedelijke Vernieuwing (1997) moet de kwaliteit van de leefomgeving verbeterd worden.¹¹

¹¹ Ibidem.

In de nota Stedelijke Vernieuwing is 1,7 miljard euro beschikbaar gesteld en is gebundeld in het Investeringsbudget Stedelijke Vernieuwing (ISV). In 2005 is het ISV-2 opgesteld, hierin is een cultuurimpuls opgenomen. Cultuurhistorie wordt erkend als belangrijk voor de stedelijke vernieuwing. Voor gemeenten betekent dit dat zij verplicht in hun meejaren ontwikkelingsprogramma cultuurhistorie af moet wegen.¹² Hierbij speelt een belangrijke rol, dat het oorspronkelijk van 'monumentenzorg' geoomerke geld (bijvoorbeeld ten tijde van de grote stadsvernieuwingsoperaties), niet langer als zodanig geoomerkt is: de cultuurhistorische factor is er één van velen geworden, waarbij in de praktijk van stadsvernieuwing rekening moet worden gehouden.

¹² R. Verhage, R. Sluis, *Samenwerking bij Stedelijke Vernieuwing* (Delft 2003) 7-15, 32.

§ 2.4 Partijen

Hieronder wordt een omschrijving gegeven van de partijen die betrokken zijn bij het proces van stedelijke vernieuwing. Hierdoor kan een beter inzicht worden verkregen in de taken van elke partij, om te begrijpen waarom bepaalde keuzes worden gemaakt.

De gemeente

Tot de jaren negentig was het vooral de gemeente die de dienst uitmaakte. De overheid nam het besluit tot stadsuitbreiding en was veelal eigenaar van de grond of verwierf de beoogde kavels.

Vervolgens werkten de stedenbouwkundige ambtenaren de plannen uit en de gemeentelijke woningcorporaties konden met uitvoerende bouwbedrijven aan de slag.

Tegenwoordig is de grond in handen van grote vastgoedbeleggers en andere bouwondernemingen en zijn veel taken overgedragen aan de wooncorporaties. De gemeente is drager van de processen met betrekking tot ingrepen in de stad en is de partij die het algemeen belang in de gaten houdt. Daarnaast heeft de gemeente een politieke en bestuurlijke eindverantwoordelijkheid. Het is daarbij de taak van de gemeente om:

- een integrale visie te ontwikkelen die in samenspraak met zowel partijen als bewoners is gemaakt
- te investeren in de omgeving om zo randvoorwaarden te scheppen om investeringen aan te kunnen trekken
- zorg te dragen voor de samenhang tussen diverse acties die op wijken worden losgelaten (integrale visie)
- samenhang aan te brengen tussen herstructurering in oude wijken en:
 - o nieuwbouw aan de rand van de stad op woningmarktniveau
 - o wijkverbetering in technische zin
 - o de sociale, economische en culturele positie van de stad.¹³

¹³ Judith Maatje, *Herstructurering van naoorlogse wijken; meer dan fysieke vernieuwing alleen* (Venray 1999) 44-45.

Wooncorporaties

Wooncorporaties zijn sociale verhuurders die erkend zijn op grond van de Woningwet. Ze mogen alleen werkzaam zijn op het terrein van de volkshuisvesting. Wooncorporaties hebben meestal een zeer omvangrijk woningbezit in de wijken en uiteindelijk bepalen zij wat er met hun woningbezit gebeurt. De belangrijkste kenmerken van de corporaties zijn dat zij een grote kennis van de lokale markt en een goede ingang naar bewoners hebben.

Wooncorporaties hebben een maatschappelijke taak. Maar naast hun traditionele taak op het gebied van volkshuisvesting treden zij vanuit een aparte ontwikkelingsafdeling, ook steeds meer op als projectontwikkelaar. Dit is het gevolg van de bruteringsoperatie¹⁴ uit 1993, waarmee alle financiële verplichtingen van de overheid aan corporaties werden afgekocht. Corporaties zijn hiermee volledig zelfstandig geworden.¹⁵

Corporaties investeren vaak alleen in stedelijke vernieuwing als dit zinvol is vanuit het oogpunt van de woningvoorraad en exploitatie. Door vaak een versnipperd woningbezit in de wijken, moeten veel corporaties onderling samenwerken in gebieden van stedelijke vernieuwing.¹⁶

¹⁴ Alle subsidies die woningcorporaties in de toekomst nog zouden ontvangen werden in één keer uitbetaald en dit bedrag werd weggestreept tegen de nog uitstaande leningen.

¹⁵ Judith Maatje, *Herstructurering van naoorlogse wijken; meer dan fysieke vernieuwing alleen* (Venray 1999) 45-46.

¹⁶ Judith Maatje, *Herstructurering van naoorlogse wijken; meer dan fysieke vernieuwing alleen* (Venray 1999) 45-46.

Beleggers

In naoorlogse wijken zijn veel beleggers eigenaar van vastgoed van vooral winkelcentra en particuliere huurwoningen. Deze beleggers zijn vaak betrokken voor een lange termijn.¹⁷

Bewoners

Bewoners vormen een steeds belangrijkere partij in de volkshuisvesting en herstructurering. Zij zijn immers degenen op wie het beleid betrekking heeft. Tevens kunnen zij zorgen voor het vergroten van het draagvlak, de betrokkenheid en de kwaliteit. Bewoners hebben in de regel inspraak op het plan van aanpak, sloopvoorstellen, de planuitwerking van deelprojecten en bestemmingsplanwijzigingen. Bewoners kunnen in het proces geïnformeerd worden, inspraak krijgen, of zij mogen meebeslissen.¹⁸

¹⁷ Judith Maatje, *Herstructurering van naoorlogse wijken; meer dan fysieke vernieuwing alleen* (Venray 1999) 45-46.

¹⁸ R. Verhage, R. Sluis, *Samenwerking bij stedelijke vernieuwing* (Delft 2003) 15.

Hoofdstuk 3. Methodische verantwoording

In dit hoofdstuk wordt in het kort beschreven hoe het onderzoek is vormgegeven. Allereerst wordt in paragraaf 3.1 ingegaan op de methode van onderzoek. Vervolgens wordt in paragraaf 3.2 uitgelegd hoe de informatie is verworven.

§ 3.1 Casestudy

Er is gekozen voor een casestudy omdat het onderzoek vooral praktijkgericht moest zijn. Een casestudy is een onderzoeksbenadering waarbij één of meer casussen diepgaand worden bestudeerd in hun context. Een groot aantal aspecten en kenmerken van die casus worden in relatie tot elkaar bestudeerd. De onderzoeker kan op verschillende manieren gegevens verzamelen en analyseren. Een voorgaande theoretische studie stuurt deze gegevensverzameling- en analyse. Met de casestudy kunnen uiteindelijk uitspraken worden gedaan over (een deel van) de werkelijkheid.¹⁹

Voor het onderzoek is gestart met literatuuronderzoek naar stedelijke vernieuwing en eerdere onderzoeken naar naoorlogse wijken. Aan de hand hiervan is een analyselijst opgesteld, waarmee de wijken en de methoden zijn geanalyseerd. De informatie voor de analyses van de wijken en methoden is gedeeltelijk verkregen door het literatuuronderzoek en gedeeltelijk door het houden van interviews. Uiteindelijk zijn alle methoden naast elkaar gelegd en geanalyseerd op basis van de informatie uit de interviews. De bevindingen zijn opgenomen in hoofdstuk vijf.

¹⁹ Judith Maatje, *Herstructurering van naoorlogse wijken; meer dan fysieke vernieuwing alleen* (Venray 1999) 11.

§ 3.2 Kwalitatieve interviews

Er is gebruik gemaakt van kwalitatieve interviews. Bij deze interviews gaat het om de inhoud en niet om de aantallen te interviewen personen. Om het interview te sturen en om dezelfde informatie te verkrijgen is een interviewlijst opgesteld (bijlage 1). De personen zijn geselecteerd op mate van betrokkenheid bij de methode en het proces. Er is getracht om zoveel mogelijk verschillende partijen te betrekken in het onderzoek, om van elke partij de mening over de gebruikte methode te achterhalen. In de meeste gevallen ging het om een summatief interview waarbij achteraf werd bekeken hoe met een methode is omgegaan. Naast de interviews is er informatie verworven via de bibliotheek van de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (RACM), Hogeschool Utrecht (HU) en het Nederlands Architectuurinstituut (NAi). Wanneer de informatie niet volledig was, is het internet geraadpleegd.

Voor het analyseren van de wijken is de informatie uit de methoden gebruikt. Door veldonderzoek in de wijken is het fotomateriaal verzameld. In sommige gevallen is tijdens het veldonderzoek een wijkcentrum of wijkbibliotheek bezocht om actuele informatie te verzamelen.

De methoden zijn geanalyseerd aan de hand van de informatie en meningen van de geïnterviewden. De bevindingen zijn gebaseerd op de resultaten van de interviews.

Hoofdstuk 4. Analyse casussen

In dit hoofdstuk worden de wijken en de methoden geanalyseerd. In paragraaf 4.2 worden de kenmerken van een naoorlogse wijk besproken, zodat hiervan een goed beeld kan worden gevormd.

§ 4.1 Verantwoording van de casussen

Voor het onderzoek zijn de casussen geselecteerd op de methoden die er gebruikt zijn. Er is geprobeerd zoveel mogelijk verschillende methoden te analyseren en de wijken zo te kiezen, dat deze verspreid over Nederland liggen.

Pim Brinkman van de HU was op de hoogte van de methoden Wikken en Wegen van Rein Geurtsen en De Lijn en van Historisch Perspectief van de RACM. Hij wilde hier graag een analyse van zien, daarom zijn deze twee casussen opgenomen in het onderzoek. Op de website van het Kei Kenniscentrum²⁰ worden een aantal methoden vermeld waarop cultuurhistorie kan worden vastgelegd. Dit is het enige publiekelijk toegankelijke overzicht van de methoden die hiervoor gebruikt worden.

In dit overzicht werden vermeld:

- een cultuurhistorische analyse van Rotterdam
- een CHER in Amsterdam
- een cultuurhistorische verkenning als onderdeel van het project De Gave Stad in Zoetermeer
- Wikken en Wegen en de brochure *De naoorlogse wijk in historisch perspectief: de praktijk* van de RACM.

Deze methoden zijn allen overgenomen.

Anita Blom van de RACM stelde voor om ook een actuele casus op te nemen en daarom is de wijk Kanaleneiland uitgekozen. Hier zijn de vernieuwingen al aan de gang en kan worden bekeken hoe de verkenning van het bureau Urban Fabric in de plannen is

meegenomen. De casus Kruiskamp-Koppel is als laatste in het onderzoek opgenomen, op verzoek van Pim Brinkman

In dit onderzoek zijn uiteindelijk de volgende casussen geanalyseerd:

- Bilgaard in Leeuwarden: variant op de methode historisch perspectief van de RACM.
- Frankendaal in Amsterdam: cultuurhistorische effectenrapportage (CHER) gemaakt door Bureau Monumenten en Archeologie (bMA), gemeente Amsterdam.
- Kanaleneiland in Utrecht: cultuurhistorische verkenning door bureau Urban Fabric en stedenbouwkundig bureau Steenhuis.
- Kruiskamp-Koppel in Amersfoort: cultuurhistorische verkenning door Stoa (stedenbouw openbare ruimte architectuur).
- Palenstein in Zoetermeer: cultuurhistorische verkenning door de afdeling Monumentenzorg, gemeente Zoetermeer.
- Philipsdorp in Eindhoven: wikken en wegen in waardevolle wijken door Rein Geurtsen en De Lijn.
- Schiebroek in Rotterdam: cultuurhistorische analyse van de dienst Stedenbouw en Volkshuisvesting (dS+V).

De analyse bestaat uit drie delen. In deel 1 wordt een beschrijving gegeven van de situering, geschiedenis en stedenbouwkundige opzet van de wijk. In deel 2 wordt de gehanteerde methode in de casus besproken. Er komt aan de orde wat de inhoud van de methode is, hoe de methode is toegepast in de casus, maar ook welke ontwikkelingen er zich op dit moment in de wijk afspelen. In deel 3 wordt vervolgens samengevat wat de mening is van de geïnterviewde personen bij de gemeente, corporaties en andere instellingen die betrokken zijn bij de casus. De samenvatting is echter vooral gebruikt als hulpmiddel voor het schrijven van de bevindingen en heeft daardoor voor de lezer geen toegevoegde waarde.

²⁰ http://www.kei-centrum.nl/view.cfm?page_id=2378 (Dossier Cultuur en Erfgoed) (geraadpleegd: 8-5-2007).

§ 4.2 Typologie van voor- en naoorlogse wijken

Inleiding

Aangezien veel van de casussen uit het onderzoek wijken zijn die na de oorlog zijn gebouwd (1945-1965), zal kort toegelicht worden wat voor soort wijken dit zijn en wat overwegend de ideeën achter de naoorlogse wijken waren.

Er wordt een onderscheid gemaakt tussen: vooroorlogse en naoorlogse wijken. In de naoorlogse wijken is een onderscheid gemaakt tussen jaren '50 en jaren '60 wijken.

Vooroorlogse wijken

Bij de wijken die vanaf 1920 werden gebouwd heeft men zich vooral gericht op de esthetische vormgeving. De structuur van de wijk werd bepaald door een stratenpatroon. Voorzieningen worden als bijzondere elementen in de wijk toegepast. De verkaveling kenmerkt zich door een gesloten bouwblok.

Tot de jaren '30 wordt het stedenbouwkundig denken beïnvloed door de tuinstadgedachte. De tuinstad vormde een afgeronde sociaal functionele eenheid met eigen voorzieningen en werkgelegenheid op enige afstand van de stad. Deze tuinsteden kenmerken zich door hun beperkte omvang en een heldere hoofdstructuur, bestaande uit een aantal buurten en de inrichting van de openbare ruimte met veel groen en beplanting.²¹

Naoorlogse wijken

Vanwege de grote woningnood direct na de oorlog, moesten er in korte tijd veel (goedkope) woningen gebouwd worden. Door een tekort aan materialen, geld en kennis over systeembouw werd er direct na de oorlog nog vaak traditioneel gebouwd. Deze woningbouw bleek echter niet toereikend om het woningtekort weg te werken. Er ontstond een tweedeling tussen architecten. De traditionele architecten hielden vast aan de traditionele bouwmethoden en over het algemeen de besloten wijken.

²¹ W. Dubbeling e.a., *De wijk ontrafeld* (Arnhem/Rotterdam 2004) 17.

De functionalistische (moderne) architecten wilden echter woningen en wijken waarin licht, lucht en ruimte hoofdelementen waren. Zij maakten zich sterk voor de open verkavelingen, of te wel de strokenverkaveling en het scheiden van de functies: wonen, werken, verkeer en recreatie. Deze strokenbouw bestaat uit etage- of eengezinswoningen in lange rijen, die parallel aan elkaar gebouwd zijn aan voetpaden met groenperken en georiënteerd zijn op het zuiden. De woningen werden gestandaardiseerd, evenals de woningplattegronden en deze woningen boden een uitkomst voor gemeente om aan de woningvraag te voldoen.

Vanaf 1956 groeide het aantal systeembouwwoningen pas echt door stimulerende maatregelen van de overheid. Naast strokenbouw werden er ook stempels toegepast. Stempels zijn clusters van identieke wooneenheden die naast elkaar in de wijk worden herhaald. Er kon ook een vrije compositie worden toegepast, hierbij groeperen gebouwen zich gezamenlijk als zelfstandige vorm. Deze verkavelingsvorm komt weinig voor in Nederland. Dan zijn er nog de hoven. De woningen worden in een L-vormige of Z-vormige haak gesitueerd, waarbinnen zich open ruimten vormden.²²

De woningnood bleef aanhouden en vanaf 1960 vond men een toename van het aantal woningen en de groei van die toename belangrijker dan gevarieerde woonwijken.

Er was een beperkte ruimte voor al deze woningzoekenden en daardoor werd er veel hoogbouw gerealiseerd. Het autobezit nam in de jaren '60 toe en de stratenplannen ontwikkelden zich steeds meer tot autowegenplannen. De scheiding van de functies werd in deze jaren nog weer sterker doorgevoerd dan in de jaren '50.²³

²² Anita Blom e.a., *De typologie van de vroeg-naoorlogse woonwijken* (Zeist 2004) 40-43.

²³ W. Dubbeling e.a., *De wijk ontrafeld* (Arnhem/Rotterdam 2004) 17-21.

Veel naoorlogse stadswijken zijn gebaseerd op de zogenaamde wijkgedachte. De nadruk lag daarbij niet alleen op de ruimtelijk-functionele benadering, maar ook op de sociaal-maatschappelijke benadering. Deze gedachte ontstond na de ongecontroleerde groei van de steden en het verdwijnen van 'de gemeenschap', hetgeen als een gemis werd ervaren. De wijken gebouwd naar de wijkgedachte, kenmerken zich door mengingen van woonvormen, zodat iedereen er zijn leven lang zou kunnen wonen. De voorzieningen werden vaak gepland in een groene omgeving. Winkels bevonden zich langs straten (Schiebroek) in woon/winkelstroken (Bilgaard) of rond pleinen. De uitbreidingswijken werden vaak om het (oude) stadscentrum heen gegroepeerd, zoals in Amersfoort en in Zoetermeer. Samengevat zijn de kenmerkende elementen in de wijk vaak: de verkavelingsvorm, infrastructuur, de openbare ruimte, het idee achter de wijk en in sommige wijken de architectuur. Binnen de wijk bevindt zich vaak ook een diversiteit aan woningen.²⁴

Ondanks dat er goed is nagedacht over de opzet van de wijk en de functies die de wijk moest vervullen, komen er veel problemen voor in juist deze wijken. Wat weer tot gevolg heeft dat veel naoorlogse wijken op de schop gaan, waarbij meestal geen rekening wordt gehouden met de kwaliteiten ervan. Naoorlogse wijken hebben vaak een negatief imago. Mensen willen hier niet meer wonen en daardoor komt er veel leegstand voor in deze wijken. Vaak zijn de huren laag, waardoor er veel mensen wonen met een laag inkomen of een uitkering. De openbare ruimte worden slecht onderhouden en verloederd. De woningen zijn te klein en verkeren op sommige plekken in een slechte bouwtechnische staat. De gemeente vindt de woningbouw te eenzijdig, evenals de bewonerssamenstelling. De wijken bestaan voornamelijk uit huurwoningen, waardoor men niet kan doorgroeien binnen de wijk, maar juist wegtrekt. Hierdoor ontstaan doorstroomwijken. De bewoners die in zo'n doorstroomwijk

wonen, hebben meestal geen binding met de wijk, waardoor zij zich minder verantwoordelijk voelen voor hun en andermans bezit. De wijkgedachte bleek sociologisch niet te werken; de beoogde sociale samenhang bleek er niet merkbaar door te worden bevorderd. Het vaak aantrekkelijke ruimtelijk concept, met bijvoorbeeld groenvoorzieningen en waterpartijen, bleek wel bruikbaar.²⁵

Wederopbouwproject RACM

In de Cultuurnota 2001-2004 is aan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg opdracht gegeven onderzoek te doen naar een beleid te ontwikkelen voor de omgang met de architectuur en stedenbouw uit de Wederopbouwperiode (1940-1965). Deze opdracht is in 2005 met een periode van 2 jaar verlengd. In 2007 is het project Wederopbouw opgegaan in de nieuwe organisatie van de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (RACM). Doelstellingen van het project zijn:

- Het bevorderen van kennis en waardering voor zowel de stads- en dorpsstructuren als de bebouwing uit de Wederopbouwperiode
- Het bevorderen van een blijvende integratie van waardevolle cultuurhistorische elementen en structuren in het veranderende leefmilieu.

Het Projectteam maakt een inventarisatie en een selectie van de bestaande naoorlogse woonwijken. De inventarisatielijst zal gebruikt worden om een lijst op te stellen voor de selectie van waardevolle wijken. Voor de waardering van de wijken stelt het Projectteam een waardestellend kader op. De RACM zoekt naar instrumenten om het belang van de cultuurhistorie van de naoorlogse wijken inzichtelijk te maken.²⁶

²⁴ A.M. Blom, *Herstructureren Naoorlogse Wijken* (Zeist 1999) 8-9.

²⁵ Ibidem.

²⁶ www.racm.nl (Project wederopbouw) (geraadpleegd: 29-5-2007).

§ 4.3 Bilgaard

Deel 1. Analyse van de wijk

Situering Bilgaard

Bilgaard (afb. 1) te Leeuwarden wordt begrensd door het Leeuwarder bos aan de noordzijde, de Dokkumer Ee en Vrijheidswijk aan de oostzijde, een stedelijke ringweg aan de zuidzijde (Dammelaan) en een uitvalsweg met flankerende bebouwing aan de westzijde (Troelstraweg). Bilgaard wordt vanaf de ringweg ontsloten door twee straten.²⁷

De wijk

Geschiedenis van Bilgaard

Het uitbreidingsplan 1959 van de gemeente Leeuwarden, voorzag in een uitbreiding van de stad in het gebied aan de noordzijde van de rondweg. Bilgaard maakt deel uit van deze stadsuitbreiding en werd gebouwd in de periode 1962 tot 1970. Het stedenbouwkundig plan van Bilgaard werd ontwikkeld door het bureau Van den Broek en Bakema. Het bureau werd daarbij geïnspireerd door de principes van het Nieuwe Bouwen en de wooneenheid.

Afb. 1 Begrenzing van de wijk Bilgaard in Leeuwarden

1. de Meenthe (nu de Stijl)
2. de Gealanden
3. de Hooïdollen
4. de Jokse
5. de Kei
6. de Anjen
7. de Bird
8. de Duif
9. de Fennen.

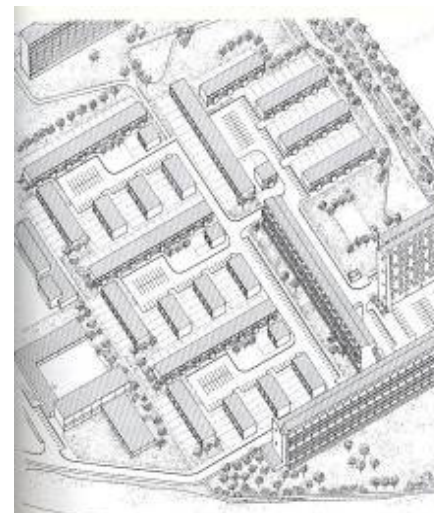
²⁷ Bij deel 1 is gebruik gemaakt van: RACM, *De naoorlogse wijk in historisch perspectief, De praktijk* (Zeist 2001) 23-32. Tenzij anders vermeld.

De functies wonen, werken, verkeer, voorzieningen hebben een duidelijke plek in de wijk. De ontwerpers streefden naar een wijk die licht, lucht en groen aan zijn bewoners zou bieden. Een verhoging van de woningdichtheid en daarbij vergroting van de wooneenheden lieten minder ruimte over dan oorspronkelijk de bedoeling was. De ontwerpers spraken niet langer van wooneenheden maar van buurteenheden.²⁸

Stedenbouwkundige Analyse

De infrastructuur van de wijk bestaat uit een patroon van gridstructuren met negen wooneenheden in de wijk (afb. 2) met elk 350 woningen aan weerszijden van een langgerekte centrale zone met voorzieningen als winkels, scholen (afb. 3), kerken, een bibliotheek en een wijkgebouw. De wooneenheden zijn samengesteld uit lage, middelhoge en hoge woonvormen (afb. 4). Zorgvuldig aangebrachte variatie in bouwhoogten, woonvormen en open ruimten, zorgt voor een afwisselend en samenhangend beeld in de wooneenheden; de zogenaamde visuele groep. Vanuit de ene woongroep zijn de andere woongroepen visueel te ervaren. De hoge flats vormen een markante stadsrand aan de noordzijde. De gebouwen van wooneenheid De Meenthe (Mondriaanstraat, Van der Lackplein, Van Doesburgplein en Van Eesterenplein) zijn een ontwerp van architectenbureau Van den Broek en Bakema. Projectarchitect J.M. Stokla heeft geëxperimenteerd met onder

andere split-levelwoningen. De gebouwen van de overige wooneenheden zijn ontworpen door verschillende architecten onder supervisie van Bakema en Stokla. Tijdens de bouw in de jaren '60 zijn er in het plan van Van den Broek en Bakema echter ingrijpende wijzigingen van delen van het plan uitgevoerd. Het opvoeren van het aantal woningen van 2250 naar 3200 stuks heeft tot gevolg gehad dat de groenstroken in omvang zijn gehalveerd en dat de middelhoogbouw niet in vijf, maar in acht bouwlagen is uitgevoerd. In plaats van hoge torenflats zijn aan de Ringweg schijfvormige flats gebouwd. Het samenvoegen van de twee geplande wijkcentra tot een langgerekte centrale eenheid met voorzieningen, heeft in de wijk geleid tot een driedeling in oostwest gerichte zones. Deze wijzigingen hebben geleid tot verlies van kwaliteit in de helderheid van opzichte van het oorspronkelijke plan. Na de voltooiing van Bilgaard omstreeks 1970 was er enige tijd nauwelijks bouwactiviteit, totdat omstreeks 1990 een renovatiegolf op gang kwam. Een groot deel van de wijk is aangepast bij renovatiewerkzaamheden. Vooral in de voormalige buurt De Meenthe, met de Mondriaanstraat, (afb. 5) hebben herstructureringsactiviteiten plaatsgevonden. Bilgaard kent een opgebouwde groenstructuur die als buffer dient tussen de verschillende buurteenheden of 'visuele groepen'.

Afb. 2 Een wooneenheid

Afb. 3 Een school in de voorzieningstrip (Bilgaard midden)

²⁸ W. Dubbeling e.a., *De wijk Ontrafekt* (Den Haag 2004) 26-27

Bewoners

In Bilgaard wonen voornamelijk mensen met een laag inkomen. In tabel 1. is de bevolking naar leeftijd opgenomen.

0-14	16%
15-19	7%
20-24	8%
25-44	22%
45-54	11%
55-64	12%
65-e.o.	25%
Totaal	100%

Tabel 1. Bevolking Bilgaard naar leeftijd 1/1 2006 in %
Bron: Gemeentelijke Basis Administratie (GBA) gemeente Leeuwarden

Afb. 4 Hoogbouw de Bird (Bilgaard zuid)

Afb. 5 Gerenoveerde woningen omgeving Mondriaanstraat (Bilgaard oost)

Deel 2. Analyse van de methode

Aanleiding

De Rijksdienst voor de Monumentenzorg (tegenwoordig RACM) wilde een bruikbare methodiek aan de gemeente aanreiken, die wordt beschreven in de brochure 'De naoorlogse wijk in historisch perspectief.' Om de methode in de praktijk te testen, werden de drie wijken Morgenstond in Den Haag, Hazenkamp in Venlo en Bilgaard te Leeuwarden uitgekozen op hun verspreiding in het land en het stadium van vernieuwing waarin de wijken zich op dat moment bevonden.²⁹

Methode

De methode van de RACM 'Historisch Perspectief' moet gezien worden als een flexibel toepasbaar hulpmiddel bij het inzichtelijk maken van de cultuurhistorische factor. Het stelt gemeenten in staat verantwoorde keuzes te maken bij het opstellen van ontwikkelingsprogramma's in het kader van de stedelijke vernieuwing. Voor Bilgaard is de methode van de RACM als leidraad gebruikt voor het opstellen van de analyse.³⁰ In de methode van de RACM staan de volgende aspecten omschreven; 1: historische factor (sociaal-economische achtergrond, ruimtelijke ontwikkeling, positionering van de wijk in het groter geheel, huidige situatie en bouwjaar,

opdrachtgevers, stedenbouwkundigen en/of architecten), 2: het in kaart brengen van de historische factor (begrenzing, infrastructuur, groen en waterstructuur, functionaliteit, landmarks) 3: Vertaalslag naar verbetering.

De bijdrage van de gemeente Leeuwarden aan het uittesten van de methodiek van de RACM, 'historisch perspectief' bestaat uit een cultuurhistorische analyse (CHA) van de wijk Bilgaard (afb. 6). West8 Landscape architects & urban planners uit Rotterdam heeft de CHA onder begeleiding van het Projectbureau Stedelijke Vernieuwing uitgevoerd.

Achtereenvolgens wordt in de analyse aandacht geschonken aan de locatie, de ontstaansgeschiedenis, gewijzigde uitvoering, het ruimtelijk beeld, de herstructureringsopgave en de bijbehorende stedenbouwkundige verkenning. Acht analysekaarten met als thema's patroon, structuur, groen, eenheden, mutaties stempel, hoogten, hoogtes stempel en landmark illustreren de paragraaf ruimtelijk beeld.

In de variant voor Bilgaard worden acht in plaats van vijf kaarten gemaakt. Tevens wordt behandeld wat er uiteindelijk van het oorspronkelijke plan is uitgevoerd in de wijk. Ook huidige herstructureringsplannen zijn opgenomen.

De punten die de methode van de RACM behandelt komen wel voor in de variant, maar soms is in plaats van kaartmateriaal tekst gebruikt om een aspect te verduidelijken.

Afb. 6 Historisch perspectief in de praktijk

²⁹ Bij deel 2 is gebruik gemaakt van de interviews met de betrokkenen, tenzij anders vermeld.

³⁰ Bij deel 2 is gebruik gemaakt van: RACM, *De naoorlogse wijk in historisch perspectief, De praktijk* (Zeist 2001) 23-32. Tenzij anders vermeld.

Ontwikkelingen

Aanleiding

In de wederopbouw wijken van de gemeente Leeuwarden is veel leegstand ontstaan door verpaupering van de huurwoningen. Momenteel is gemeente Leeuwarden bezig met een inhaalslag om het gewenste aantal koopwoningen en woningdifferentiatie te halen. Bilgaard bestaat voor voornamelijk uit huurwoningen. Door deze eenzijdige woningvoorraad is er een eenzijdige bevolkingssamenstelling (mensen met een laag inkomen) in de wijk. De gemeente wil, door onder andere nieuwbouw te plegen, bereiken dat er een gevarieerder bevolkingssamenstelling in Bilgaard komt.

Eerdere Ontwikkelingen

Midden jaren '90 zijn diverse flats van de wijk geschilderd. Centrale portieken werden afgesloten voor onbevoegden, huurwoningen werden aan particulieren verkocht en er werd gesloopt in de wijk. Een opmerkelijk renovatieproject is een flat aan de Gealanden (afb. 7). Om een minder gesloten en in kleine eilandjes verdeelde wijk te krijgen werden in het middengedeelte van de flat zes appartementen gesloopt. Nog voor 1998 zijn er drie flats gesloopt. Eén daarvan was aan de Hooiidollen. Door het verdwijnen van de flat ontstond een meer open karakter in de wijk. Op de plekken waar gesloopt is wil de gemeente meer groen realiseren.³¹

Het bestuur van de gemeente Leeuwarden vond het niet juist zonder een toekomstvisie te gaan slopen in de wijk. West8 werd gevraagd een structuurscan te maken van de noordrand van Leeuwarden. De opgave voor de Noordrand maakt onderdeel uit van het Project Stedelijke Vernieuwing Leeuwarden. Hiertoe behoorden: de gemeente, ontwerp bureau West8 en de wooncorporaties. In het bijbehorende kaderplan (september 1999) is rekening gehouden met de prestatievelen van het Investeringsbudget Stedelijke Vernieuwing (ISV). De inzet van het project is een integrale aanpak van de stad als geheel en de lagere schaalniveaus. De stedelijke vernieuwing richt zich niet alleen op de verbetering en vervanging van de bestaande woningvoorraad die als verouderd wordt beschouwd, maar ook op het aanpakken van de kwaliteit van de woonomgeving en het realiseren van volledig nieuwe aantrekkelijke woonmilieus. De wijkaanpak richt zich op verbeteren van de bestaande woningvoorraad, vervangende nieuwbouw en fysiek beheer.

Afb. 7 Gerenoveerde flat aan de Gealanden (Bilgaard west)

³¹ <http://www.groetenuitleeuwarden.nl/buitenwijken/bilgaard02.htm> (Bilgaard) (geraadpleegd: 23-5-2007).

De wooncorporaties wilden aan de hand van de structuurscan van de Noordrand van Leeuwarden bepaalde ideeën gelijk al realiseren. Het projectbureau vroeg zich tegelijkertijd af hoe om te gaan met bestaande en nieuwe elementen in de wijk. Vanuit die vraag is een CHA conform de methode van 'Historisch Perspectief' opgesteld. West8 heeft daarin samen met dhr. Van Meijel (toentertijd extern adviseur van de RACM) de kaarten en de tekst verzorgt. De CHA *Leeuwarden-Bilgaard* is in juni 2000 als concept besproken en in januari 2001 in definitieve vorm uitgewerkt.

In Bilgaard komt een middenstrook voornamelijk voorzieningen als: winkels, scholen, bedrijven en een sportaccommodatie (afb. 8). In deze middenstrook zijn in de loop der jaren functies verloren gegaan. Het gevolg is dat er gebouwen in een deel ervan leeg staan of komen te staan. De Dienst Stadsontwikkeling en beheer van de gemeente Leeuwarden heeft daarom in 2003 een plan opgesteld voor herinrichting van de voorzieningenstrip met de titel 'Ruimtelijke Onderbouwing Voorzieningenstrip'. Met deze visie wil de gemeente een nieuwe impuls geven aan het woon en leefklimaat in de wijk, zonder de oorspronkelijke waardevolle structuren geweld aan te doen. Er is bij het maken van dit plan en de huidige plannen niet naar de plannen van West8 gekeken.

Huidige ontwikkelingen

Momenteel wordt onderzocht of de bebouwing in de Mondriaanstraat nog een keer grondig moet worden gerenoveerd of dat de bebouwing

beter gesloopt kan worden en er nieuwbouw voor in de plaats komt. De voorzieningen in de buurt Skrok worden vervangen door woningen, ter aanvulling van de bestaande bebouwing. De voorzieningenstrip wordt gezien als een zelfstandige strook met gevarieerde bebouwing. Daarom is in het plan opgenomen dat er gevarieerd mag worden in het woningtype en woonblok. Het winkelcentrum is deels door brand verwoest. De gemeente heeft architectenbureau Arons en Gelau ff uit Amsterdam ingehuurd om een schetsplan voor het winkelcentrum te ontwikkelen. De intentie is winkels met daarboven woningen te realiseren. Daarnaast moet er een plein komen waar activiteiten kunnen plaatsvinden. Tevens komt er veel groen terug in het plan. Het project wordt in fases uitgevoerd. De eerste fase is het bouwen van de winkels, fase twee is het realiseren van de woningen. Het deel van het winkelcentrum dat niet door de brand is verwoest wordt ook gesloopt, zodat een eenheid in bebouwing ontstaat. Voor het gebied rondom de sporthal wordt momenteel onderzocht wat de mogelijkheden zijn.

Afb. 8 Ruimtelijk opzet Bilgaard 2003. De stempels en stroken en in rood aangegeven de voorzieningenstrip met omcirkeld het winkelcentrum.

Gebruik van de methode in de casus

Nog vóór het verschijnen van de analyse zijn de voorgestelde herontwikkelingslocaties aangegeven op een samenvattende kaart in de Studie Noordrand van West8. De uitkomsten van de CHA hebben later een rol gespeeld bij het uiteindelijk vaststellen van de omvang en situering van voorgestelde veranderingen. Het concept van gestempelde woon-eenheden is gehandhaafd, en voor wat betreft de geconcentreerde herontwikkelingslocaties vertaald naar een hedendaagse vorm van sferen en woonmilieus. West8 heeft eerst een visie op de toekomst van de wijk geformuleerd, vanuit de overtuiging dat een CHA weliswaar inzicht biedt in achtergronden maar niet vanzelfsprekend een basis schept voor de ruimtelijke en sociale opgaven.

Over de methode:

Leon van Meijel

Dhr. Van Meijel is alleen kortstondig bij de wijk betrokken geweest. Hij heeft samen met dhr. Schütte (West8) gekeken naar de methode van de RACM 'de naoorlogse wijk in historisch perspectief'. Zij hebben samen de tekst en de kaarten van de CHA Bilgaard gemaakt.

Dhr. Van Meijel zou het ideaal vinden als elk bestemmingsplan een cultuurhistorische paragraaf zou krijgen. Zo wordt de afweging van dit deelbelang gewaarborgd. Hij is van mening dat er eigenlijk altijd een (globale) verkenning moet zijn, voordat iemand met een visie voor vernieuwing komt. Het is van belang dat de factor cultuurhistorie in een vroeg

stadium en integraal wordt betrokken in het proces van vernieuwing. Dan kan de verkenning namelijk dienen als ondersteuning en inspiratie voor architecten en ontwerper, zodat zij cultuurhistorie desgewenst kunnen meenemen in de plannen. Een verkenning zou niet dwingend moeten zijn, maar ook ruimte moeten laten voor verandering.

Aitze van de Bos, coördinator woningbouw bij Dienst stadsontwikkeling van gemeente Leeuwarden

De verkenning is precies op tijd ingezet in het proces. Door het kaartmateriaal geeft deze methode een duidelijk overzicht van de wijk. In de plannen heeft West8 volgens dhr. van den Bos voldoende rekening gehouden met de resultaten van de analyse. Hij vindt het belangrijk de waarden mee te wegen in de plannen van vernieuwing. In de nieuw te maken plannen zal weer gekeken worden naar de verkenning die is gemaakt door dhr. van Meijel en dhr. Schütte.

Bert Bandringa, Senior adviseur Stedenbouw, gemeente Leeuwarden

Dhr. Bandringa was niet op de hoogte van de methode Historisch Perspectief van de RACM. Hij vindt het meenemen van cultuurhistorie in vernieuwingsplannen belangrijk. Wanneer een verkenning of analyse van een wijk wordt gemaakt vindt Dhr. Bandringa dat daar in ieder geval in moet worden opgenomen: een hoofdstuk over de ontwerper, de geschiedenis, en de eerste plannen met schetsen van de wijk. Dhr. Bandringa vindt dat cultuurhistorie zo min

mogelijk moet worden vastgelegd in starre regels, maar wel dat zoveel mogelijk partijen bewust worden gemaakt van cultuurhistorie en de verrijking die het kan betekenen in nieuwe plannen. Dhr. Bandringa ziet de rol van de monumentenzorg in de huidige situatie als het aanwijzen van monumenten en het doen van onderzoek. Hij zou graag zien dat er een inventarisatie wordt gemaakt van de kwaliteiten van de wederopbouw-wijken van Leeuwarden. Hij ziet het als de taak van de monumentenzorg dat zij de betrokken partijen bewust maken van deze kwaliteiten. Er is nu nog te weinig informatie over de naoorlogse wijken van Leeuwarden. Tevens acht hij het zinvol, naast een lijst van de huidige monumenten, ook een lijst met moderne (naoorlogse) monumenten op te stellen.

Deel 3. Samenvatting

Bilgaard: variant op de naoorlogse wijk in historisch perspectief			
Gemeente		RACM (Van Meijel)	
Afdeling Stedenbouw			
Voldoende kaartmateriaal	+	Bondige methode	+
Duidelijk overzicht	+	Goed kaartmateriaal	+

De methode die in Bilgaard is gehanteerd is een variant op de methode van het RACM. Toen de RACM de opdracht gaf aan Van Meijel om daar te onderzoeken of er cultuurhistorie werd meegenomen, was dat niet het geval. Het bureau stedelijke vernieuwing heeft toen de opdracht gegeven om alsnog een cultuurhistorisch onderzoek te laten doen. Van Meijel en West8 hebben de wijk globaal onderzocht en kaartmateriaal toegevoegd. Er is niet heel diep op de wijk ingegaan, maar de methode van de RACM is als handleiding gebruikt. Uiteindelijk is er een eigen variant op de methode van de RACM gemaakt. De analyse had tot doel om de wijk in kaart te brengen en om uiteindelijk de gemeente en het ontwerpbureau van de kwaliteiten van de wijk bewust te maken.

West8 heeft zijn plannen aan de hand van de analyse aangepast. Maar in 1997/1998 zijn de plannen van West8 voor Bilgaard verworpen vanwege de te hoge kosten. Daarnaast kregen de corporaties onenigheid. Op dit moment wordt de voorzieningen strook aangepakt, in dit plan is het kenmerk van de strook, als een zelfstandige strook met gevarieerde bebouwing, als uitgangspunt genomen. Er komt dan ook gevarieerde bebouwing voor terug. De partijen zijn het met elkaar eens dat de analyse van Bilgaard bondig en overzichtelijk is, o.a. door het kaartmateriaal.

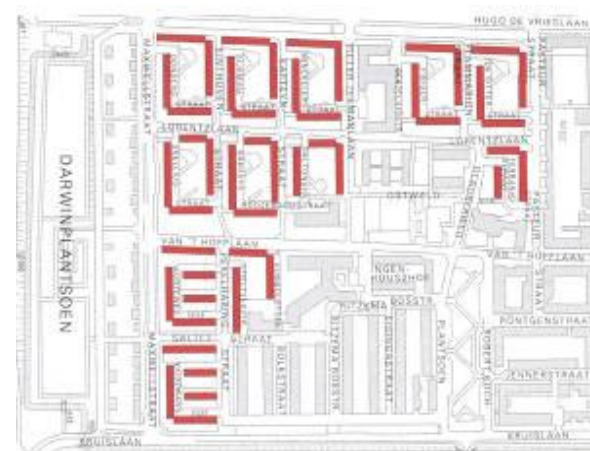
Amsterdam. Later is het principe toegepast in de Westelijke Tuinsteden.

De buurt heeft de naam Jeruzalem gekregen, omdat de bewoners in de witte huizen met platte daken de architectuur uit de Israëlische hoofdstad herkenden. De duplexwoningen (afb. 11), eengezinshuizen die zijn gesplitst in aparte boven- en benedenwoningen, zijn klein. De gemiddelde oppervlakte is circa 33 vierkante meter. Verder zijn de woningen in bouwtechnisch opzicht slecht.³³

De duplexwoning is oorspronkelijk ingezet als noodmaatregel. Het doel was de woningsnood na WO II te lenigen. Het achterliggende doel was de woningen op termijn, als de schaarste op de woningmarkt voorbij was, te ontduplexen. Gestimuleerd door het Ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting en een groep toonaangevende architecten. De bouw van dit type woning moest voorkomen dat de woningnood tot verlaging van de minimumafmetingen van eengezinshuizen zou leiden. Maar het ongedaan maken van de opdeling gebeurde in Nederland slechts op zeer kleine schaal, zo ook in Jeruzalem. Uiteindelijk zijn er in Amsterdam circa 3.370 duplexwoningen gebouwd.

Stedenbouwkundige analyse

Over het algemeen is Tuindorp Frankendaal ruim opgezet en voorzien van veel groen (afb. 12). Frankendaal kent in totaal circa 1.400 woningen. Deels zijn dat losstaande vooroorlogse woonhuizen aan de Middenweg (afb. 13), maar het grootste deel is direct na de oorlog gebouwd. Dit naoorlogse deel bestaat uit twee-onder-een-kapwoonhuizen, portieketagewoningen en de duplexwoningen van Jeruzalem. De portieketagewoningen bestaan uit zes blokken en contrasteren met hun baksteenbouw sterk met de witte laagbouw van Jeruzalem. Uit dezelfde bouwtijd stamt verder een winkel- en bedrijvenblok met bovenwoningen, drie blokjes dubbele woonhuizen, de door de gemeente ontwikkelde kleuterschool, de typische jaren vijftig kerk en het moderne naar Willem Drees vernoemde bejaardentehuis. Vanaf de jaren zestig zijn er onder andere nog een buurtcentrum en een tweede bejaardentehuis bijgekomen. De vroegste bebouwing is het vrijstaande woonhuis en het naastgelegen boerderijachtige dubbele woonhuis van vlak voor 1900 aan de Middenweg. De duplexwoningen en de directe woonomgeving werden ontworpen door: architectenbureau Merkelbach & Karsten, de tuinarchitect M. Ruys en architect A. van Eyck voor de kinderspeelplaatsen.

Afb. 10 In rood aangegeven de haken en hoven van de buurt Jeruzalem

Afb. 11 Duplexwoningen in de buurt Jeruzalem

³³ Voor deel I is gebruik gemaakt van de informatie op: http://www.kei-centrum.nl/view.cfm?page_id=1897&item_type=project&item_id=265 (Amsterdam, Jeruzalem in tuindorp Frankendaal) (geraadpleegd: 8-5-2007).

Bewoners

Het huidige Frankendaal telt ongeveer 2.500 inwoners en is sterk vergrijsd. Bijna 40% van de bevolking is ouder dan 60 jaar. Bijna een op de drie inwoners is ouder dan 70 jaar. Dit wordt mede veroorzaakt door de aanwezigheid van twee verzorgingstehuizen en de aanwezigheid van de voorraad kleine woningen. Het gemiddelde inkomen in Frankendaal is relatief laag, door het naar verhouding groot deel bejaarde bewoners en het relatief grote aantal kleine woningen. Van de buurtbevolking is 23% allochtoon.

De laatste jaren is er sprake van een verjonging door instroom van starters in de duplexwoningen. Slechts 24,5% van de huishoudens bestaat uit gezinnen met kinderen.

Afb. 12 Darwinplantsoen

Afb. 13 Vooroorlogse bebouwing aan de Middenweg

Deel 2. Analyse van de methode

Aanleiding

In 1999 is Delta Forte (dochteronderneming van Rochdale en de Algemene Woningbouw Vereniging) betrokken geraakt bij de vernieuwingen in Tuindorp Frankendaal. Na het versturen van een brief naar de bewoners over de vernieuwingen die stonden gepland voor Tuindorp Frankendaal heeft het Cuypersgenootschap³⁴ het stadsdeel en de wooncorporaties gewezen op waarden in de wijk. Dit initiatief en de ontstane grote onrust onder de bewoners was voor de drie wooncorporaties: de Dageraad (nu de Alliantie), De Key en Patrimonium (nu Rochdale), in samenwerking met het Stadsdeel Oost/Watergraafmeer reden om opdracht te geven voor het opstellen van een Cultuurhistorische Effectenrapportage (CHER) over Tuindorp Frankendaal (afb. 14).³⁵

Methode

De tekst en het onderzoek naar Frankendaal is uitgevoerd door Vincent van Rossem en Jeroen Schilt van Bureau Monumenten en Archeologie Amsterdam. In de CHER, die is afgerond in 2001, wordt uitgebreid ingegaan op de geschiedenis van de totstandkoming van de wijk en de vernieuwende betekenis voor de

stedenbouw, de volkshuisvesting en de architectuur.

In de CHER wordt het volgende beschreven:

- de voorgeschiedenis
- de verkaveling
- de duplexwoning
- bouwsysteem en architectuur
- de groenaanleg
- wijzigingen in de opzet
- analyse en advies.

Er is geen standaard opzet gebruikt voor het maken van de CHER. Er is begonnen met het beschrijven van de stedenbouwkundige opzet van Frankendaal, daarna de verkavelingstructuur. Dhr. Schilt is bekend met andere methoden om cultuurhistorie vast te leggen. Frankendaal bleek echter zo bijzonder te zijn, dat er een methode gebruikt diende te worden die de wijk uitgebreid in kaart brengt. Dit resulteerde in de CHER.

Dhr. Schilt vindt de CHER meer een verkenning, omdat de effecten van sloop en nieuwbouw voor de wijk niet zijn behandeld. Het maken van de CHER nam ongeveer 3/4 tot één jaar in beslag. Het doel van de CHER is het verwerven van inzicht in de cultuurhistorische waarde van Tuindorp Frankendaal en de wijze waarop deze in een vroegtijdig stadium te integreren is in de verdere planontwikkeling.

Afb. 14 CHER Tuindorp Frankendaal

³⁴ Het Cuypersgenootschap zet zich in voor behoud van bouwkundig erfgoed uit de negentiende en twintigste eeuw.

³⁵ Bij deel 2 is gebruik gemaakt van de informatie uit de interviews met betrokken personen, tenzij anders vermeld.

Ontwikkelingen

Aanleiding

Aanleiding van de vernieuwingen in Tuindorp Frankendaal is, dat tot eind jaren negentig ruim 70% van de woningvoorraad van Frankendaal nooit is aangepakt. De verschillen in levensstijl van ouderen en jongeren in de kwalitatief slechte en gehorige kleine duplexwoningen leidt tot overlastproblemen. Een ander probleem is inbraak of insluiping. Dit vindt vooral in Jeruzalem plaats (vergeleken met de rest van het stadsdeel), omdat tuinen van de begane grondwoningen makkelijk toegankelijk zijn. Met de vernieuwingen willen de corporaties en het stadsdeel Oost/Watergraafmeer de leefkwaliteit van Jeruzalem verbeteren en behouden. Jeruzalem moet een buurt worden waar mensen graag wonen, werken en verblijven.

Eerdere Ontwikkelingen

In de Structuurschets Watergraafmeer uit 1997 werd de wijk Tuindorp Frankendaal en de buurt Jeruzalem door het toenmalige stadsdeel als herstructureringsgebied aangewezen. Er werd vooral gekeken naar de 762 duplexwoningen.

Mede op basis van de structuurschets Watergraafmeer uit 1997 is met de drie woningcorporaties Roddale, De Dageraad en De Key, die elk eenderde van het totale corporatiebezit in handen hebben, afgesproken dat er samen met het stadsdeel Oost/Watergraafmeer gezamenlijk gewerkt zou worden aan een gebiedsanalyse van

Jeruzalem. In 1999 is deze analyse uitgevoerd, waarbij extra aandacht werd geschonken aan de bouwtechnische en woontechnische staat van de woningen. Vervolgens hebben de corporaties samen met het stadsdeel in 2000 een gezamenlijke notitie geschreven waarin zij hun visie op de toekomst van de woningvoorraad en de gevolgen voor de buurt presenteren. Hun conclusie was dat gezamenlijke uitwerking van een sloop/nieuwbouwscenario in een gefaseerde aanpak het meeste perspectief biedt voor de buurt op langere termijn.

In 1999 werden bewoners, van de sloopplannen op de hoogte gebracht via een brief. Het voornemen van sloop in de wijk leidde tot groot protest. Uiteindelijk hebben de protesten geleid tot debatten, ook in het stadsdeelraad. Vervolgens is een publieksversie van de CHER verschenen met als titel 'Tuindorp Frankendaal', een cultuurhistorische effectrapportage. Daarnaast is op 2 oktober 2002 een vakdebat georganiseerd met als thema: hoe om te gaan met cultuurhistorische waarden bij stedelijke vernieuwing.

Beide activiteiten vonden plaats in samenwerking met o.a. het Stimuleringsfonds voor Architectuur. Het stimuleringsfonds ziet de CHER als een belangrijk instrument bij de opgave om de cultuurhistorie van naoorlogse gebieden te betrekken bij het ontwikkelen van vernieuwingsplannen.

Corporaties en stadsdeel betrokken de belanghebbenden partijen uit de buurt bij hun planvorming. Bewonerscommissies, Buurtbeheer Jeruzalem, Ondernemersbelang

Jeruzalem, de Wijkpost voor Ouderen, de OuderenAdviesRaad, het Willem Dreeshuis, zorgcentrum Tabitha, verzamelden zich in een klankbordgroep en deze groep kreeg de naam het Breed Maatschappelijk Overleg (BMO). Het BMO had een niet-bindende adviesfunctie richting de Stuurgroep Vernieuwing Jeruzalem, waar de opdrachtgevers (te weten drie corporaties en stadsdeel) verenigd waren om planvorming op te stellen sinds 2001. In maart 2002 is een eerste gezamenlijke plan gepresenteerd; de toekomstvisie. In de visie is vastgesteld dat 50% van de bestaande woningen behouden blijft en dat alle bewoners mogen terugkeren in de wijk, de ruime groene opzet in de wijk behouden blijft en de opbrengsten van de vernieuwing de kosten moeten dekken. In oktober 2002 is de visie door de stadsdeelraad vastgesteld. Na een selectieronde tussen drie architectenbureaus heeft de Stuurgroep in 2003 Atelier Quadrat de opdracht gegeven om de visie voor de toekomst van Jeruzalem verder uit te werken tot een masterplan. Bij het voorlopige ontwerp van 2003 heeft Atelier Quadrat vooral gekeken naar invulling van het tussengebied. Een woonzorgzone zou een goed denkbare invulling kunnen zijn. De visie van Quadrat gaat uit van het restaureren van het historisch meest unieke deel van Jeruzalem: de haken en de hoven. De haken en de stroken aan de Van 't Hofflaan, Maxwellstraat, Korteweghof, Oudemanshof, Pekelharingstraat, Stieltjesstraat, Humboldtstraat en Ferrarisstraat moeten in de visie van Quadrat worden gesloopt en vervangen door nieuwbouw voor ouderen en

gezinnen. In navolging van de adviezen gaf de Stuurgroep ontwerper Roy Bijhouwer van Atelier Quadrat een aantal zaken mee voor nadere studie en uitwerking:

- herontwikkeling van het hele middengebied;
- het creëren van een woonservicezone
- nadere uitwerking van de openbare ruimte binnen de hoven en parkeermogelijkheden;
- nader onderzoek naar nieuwbouw in de zuidwest hoek;
- financiële haalbaarheid.³⁶

In januari 2004 heeft het Cuypersgenootschap een aanvraag ingediend voor benoeming tot rijksmonument van alle duplexwoningen, het winkelcentrum en een school. De Rijksdienst had de aanvraag ontvankelijk verklaard, waardoor zij voorbescherming genieten. In hetzelfde jaar kwam Atelier Quadrat met een Masterplan Jeruzalem. Begin december 2004 waren de corporaties na vijf jaar planvorming genoodzaakt een punt te zetten achter de destijds liggende vernieuwingsplannen. Het in cultuurhistorisch behouden en conserveren van zes haken en hoven gaf een dusdanig groot financieel tekort, dat doorgaan niet verantwoord was in volkshuisvestelijk en maatschappelijk opzicht.

Doordat de duplexwoningen nog niet definitief konden worden benoemd tot Rijksmonument en de gemeente subsidies terugtrok, was het financiële tekort onaanvaardbaar.

³⁶ http://www.keicentrum.nl/view.cfm?page_id=1901&item_type=documentatie&item_id=454 (Frankendaal Jeruzalem) (geraadpleegd: 21-5-2007).

In 2005 hebben alle partijen geprobeerd om het masterplan aan te passen zodat de vernieuwing van Jeruzalem door kon gaan. Het is de partijen niet gelukt tot een compromis te komen. De corporaties besloten om in november 2005 de onderlinge samenwerking voor Masterplan Jeruzalem stop te zetten. In 2006 heeft de raad van stadsdeel Oost/Watergraafsmeer het besluit genomen om vier locaties aan te wijzen voor nieuwe schoolgebouwen, waaronder een locatie in de buurt Jeruzalem.

Huidige Ontwikkelingen

Uit de CHER en onderzoek van Atelier Quadrat in 2003, bleek het ensemble van zes blokken met haken en hovenstructuur in de buurt Jeruzalem erg bepalend voor het karakter van de wijk Frankendaal en de stad Amsterdam. De nieuwbouw zou in het plan even hoog worden als de bestaande bebouwing (twee woonlagen). Ook de lijn van het Darwinplantsoen en de Hugo de Vrieslaan wordt als belangrijk getypeerd. Wooncorporatie Rochdale heeft het woningbezit van de Dageraad overgenomen en bezit nu tweederde van de woningvoorraad. Vier van de zes haken en hoven is eigendom van De Key. Zij willen de duplexwoningen behouden en renoveren. Rochdale heeft dochteronderneming Delta Forte de opdracht gegeven een nieuw plan te ontwikkelen. Delta Forte heeft een plan opgesteld in overleg met de bewoners en deze ingediend bij het stadsdeel. In het plan wordt rekening gehouden met de haken en hoven structuur in de buurt Jeruzalem. Twee van de zes haken en hoven is in het bezit van Rochdale. Zij hebben de intentie om op precies

dezelfde footprint (dus met behoud van de haken en hoven structuur) eengezinswoningen te plaatsen. Het bezit van de Dageraad, dat door Rochdale is overgenomen, bestaat uit strokenbouwstructuur. Hier heeft Rochdale dezelfde haken en hovenstructuur, met eengezinswoningen gepland. Het stadsdeel heeft aangegeven zeer positief tegenover het initiatief te staan en buigt zich op dit moment nog over de ingediende plannen.³⁷

Gebruik van de methode in de casus

Zonder initiatief van het Cuypersgenootschap voor het bewust maken van de partijen op mogelijke waarden in de wijk, was er waarschijnlijk geen cultuurhistorisch onderzoek gedaan. Het bureau Monumenten zorg en Archeologie Amsterdam nam niet het eerste initiatief voor het bewust maken van de partijen op waarden in de wijk.

De CHER is op het juiste moment ingezet, nog voor de prijsvraag in 2003 kon deze worden meegewogen in het nog te ontwikkelen masterplan door Atelier Quadrat.

Laatstgenoemde heeft de informatie uit de CHER voornamelijk gebruikt om de eigen keuzen voor het masterplan te onderbouwen.

³⁷ http://www.keicentrum.nl/view.cfm?page_id=1897&item_type=project&item_id=265 (Amsterdam, Jeruzalem in tuindorp Frankendaal) (geraadpleegd: 8-5-2007).

Over de methode:

Vania Stonner, stedenbouwkundige bij stadsdeel Oost/Watergraafsmeer

Het kost teveel tijd om voor elke wijk in stadsdeel Oost/Watergraafsmeer een Cultuurhistorische Effectenrapportage (CHER) te maken. Een CHER is vooral bedoeld voor een cluster van straten, er wordt in details ingegaan op de geschiedenis van een wijk, in dit geval Frankendaal. De beschrijving gaat tot aan de constructie van een duplexwoning. Het stadsdeel had niet de capaciteit om de CHER te maken en heeft dit dus uitbesteed aan bureau Monumenten en Archeologie Amsterdam. Wanneer men snel een beeld wil krijgen van een wijk dan is de quickscan of wijkverkenning een betere methode.

Jeroen Schilt, architectuurhistoricus van Bureau Monumenten en Archeologie Amsterdam (bMA)

Dhr. Schilt zou graag zien dat de uitkomsten van de verkenningen wettelijk verplicht worden meegenomen in de vernieuwingsplannen. Het resultaat van de CHER is bruikbaar, maar in de praktijk worden volgens dhr. Schilt de resultaten meestal niet voldoende meegenomen in de planvorming.

Farley Virginia, stedenbouwkundige bij stadsdeel Oost/Watergraafsmeer

Dhr. Virginia vindt de CHER alleen niet voldoende om te gebruiken voor de planvorming, maar samen met ordekaarten en een stedenbouwkundige analyse van de huidige situatie moet cultuurhistorie voldoende kunnen

worden meegenomen in de plannen. Inhoudelijk vindt hij de CHER goed. Vooral de analyse en het advies, beschreven in het laatste hoofdstuk, vond dhr. Virginia bruikbaar. Hij is tevens van mening dat waardevolle elementen van een wijk zoveel mogelijk behouden dienen te worden, maar dit niet ten kosten moet gaan van de leefkwaliteit.

Roy Bijhouwer, directeur van Atelier Quadrat

Volgens dhr. Bijhouwer kan de CHER uitvoeriger. Er is wel een goed gedocumenteerde historie in terug te vinden, maar hij mist de vertaalslag van historie naar ontwerp. Er zit geen stedenbouwkundige analyse in die op de stedenbouwkundige compositie van het complex ingaat. Ook mist hij afbeeldingen en kaarten van bijzondere elementen. In zijn visie, waar dit wel in terugkomt, kun je mensen overtuigen. Aan de andere kant stelt hij dat er bij bMA niet op zo'n soort analyse ingesteld is. Degenen die de CHER hebben opgeteld zijn historici en geen ontwerpers. Daarom is het interessanter als zij in een vroegtijdig stadium samenwerken met een stedenbouwkundige, het liefst in de planvormingsfase.

Dhr. Bijhouwer vindt dat bMA creatief moet meedenken over de mogelijkheden van de waardevolle elementen en niet een starre positie moet innemen, dat kan tegen ze werken.

Hilde Ramaker, Senior Projectmanager van Delta Forte

De CHER en de ordekaarten waarmee het stadsdeel werkt, bieden kaders waarbinnen de corporatie kan werken. Een nadeel volgens

mw. Ramakers is, dat de ordekaarten waarop wordt aangegeven waar wel of niet in een wijk kan worden gebouwd, de vrijheid van handelen voor de corporatie beperkt.

Het effect van sloop voor de wijk is niet opgenomen in de CHER. Mw. Ramakers vindt dat de methode erg gericht is op behoud van de duplexwoningen. Hierdoor is de ruimte voor vernieuwingen in de plannen voor Delta Forte beperkt. De CHER is redelijk star en kan voor vertraging in de planvorming zorgen en kan ruis brengen in de discussie onder de betrokken partijen. Mw. Ramakers gelooft niet dat als zij de CHER eerder in handen had, stagnatie in het proces voorkomen had kunnen worden. Misschien dat het proces wel iets korter was geworden.

Deel 3. Samenvatting

Frankendaal: Cultuurhistorische Effecten Rapportage (CHER)					
Gemeente			Corporaties		Architecten
Afdeling Stedenbouw		Afdeling Monumenten			
Inhoudelijk goed bevonden	+	CHER is projectgericht	–	Effect van sloop voor de wijk is niet opgenomen	–
Stuut erg aan op behoud van de duplexwoningen	–	Arbeidsintensief	–	Stuut erg aan op behoud van duplexwoningen	–
Stedenbouwkundige analyse wordt gemist	–	Effecten voor sloop komen niet duidelijk naar voren	–		Geen vertaalslag van historie naar ontwerp
Het laatste hoofdstuk van de CHER met advies is bruikbaar voor de stedenbouwkundige	+	Brengt de wijk goed in beeld	+		Geen kaarten en afbeeldingen van stedenbouwkundig waardevolle elementen
					Geen gedeelte over waarde van Frankendaal voor Amsterdam
					Geen conclusie
					De CHER leest goed weg en ziet er verzorgd uit

Naar aanleiding van het protest van bewoners tegen sloop van de duplexwoningen in Frankendaal is de Cultuurhistorische Effectenrapportage (CHER) opgesteld. Deze is in een vroegtijdig stadium van het proces gemaakt en kon worden meegewogen in de plannen van vernieuwing. Bureau Monumenten en Archeologie (bMA) heeft voor een CHER gekozen, omdat met deze methode de wijk uitgebreid in beeld kon worden gebracht. De wijk werd zo bijzonder gevonden, dat een

uitgebreide verkenning nodig was. Er is bij het maken geen standaard opzet gebruik. In elke verkenning zit altijd een aantal basis onderwerpen die behandeld moeten worden. BMA is begonnen met de stedenbouwkundige opzet van de wijk en daarna heeft de methode zich ontwikkeld tijdens het werken aan de methode. De effecten zijn in het resultaat niet behandeld, zonder deze effecten is de methode eigenlijk meer een verkenning.

Het maken van de verkenning duurde ongeveer ¾ jaar. Het onderzoek is door bMA zelf uitgevoerd. Het cultuurhistorische gedeelte van de CHER is uitgebreid, maar stuut erg aan op het behoud van de duplexwoningen. De effecten van sloop in de wijk worden gemist, evenals een stedenbouwkundige analyse en de vertaalslag van historie naar ontwerp. Er wordt aangegeven dat bMA niet op zo'n soort analyse ingesteld is.

Degenen die de CHER hebben opgeteld zijn historici en geen ontwerpers. Als advies wordt gegeven om een samenwerkingsverband tot stand te laten komen tussen een historicus en een stedenbouwkundige, zodat deze laatste voor de stedenbouwkundige input kan zorgen. Het stadsdeel en de corporatie vinden de CHER op zich een goed instrument maar wel in combinatie met hun ordekaarten en een stedenbouwkundige analyse.

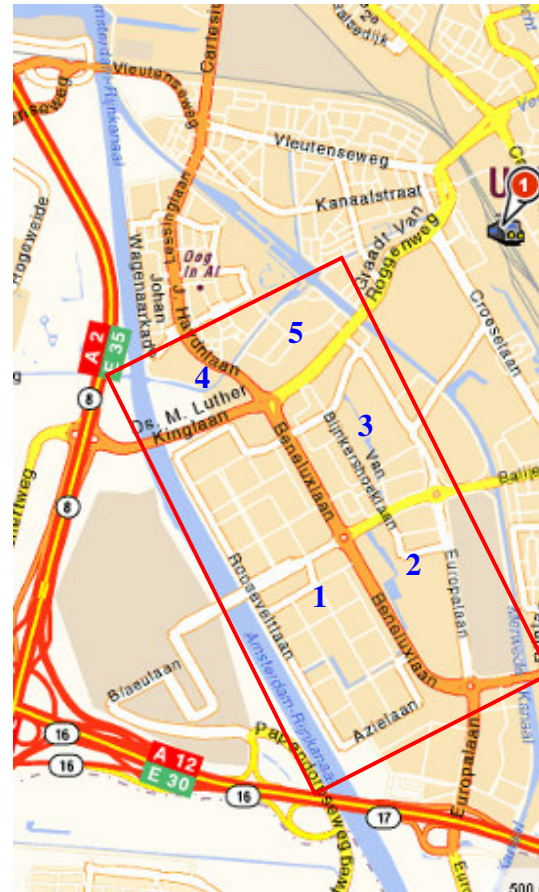
Na het maken van de CHER is een prijsvraag uitgeschreven door het stadsdeel, die Atelier Quadrat heeft binnengehaald. Aan hen is gevraagd om een plan te maken voor de wijk. In het laatste plan werd de haken- en hovenstructuur behouden en de woningen langs de Hugo de Vrieslaan. In 2005 is het plan verworpen. Delta Forte heeft in juli 2006 een nieuw plan ingediend bij het stadsdeel. In het nieuwe plan wordt gedeeltelijk rekening gehouden met de waarden van de wijk. De haken- en hovenstructuur blijft behouden, de duplexwoningen die in het bezit zijn van Rochdale niet. Mw. Ramakers vindt het belangrijk dat bewoners tijdig bij een vernieuwingsproces betrokken worden. De wensen van de bewoners moeten duidelijk zijn, voordat begonnen wordt met de plannen.

§ 4.4 Kanaleneiland

Deel 1. Analyse van de wijk

Situering Kanaleneiland

Kanaleneiland (afb. 15) te Utrecht, wordt omsloten door het Amsterdam-Rijnkanaal (west), en het Merwedekanaal (oost), de Leidsche Rijn (noord) en de A12 (zuid). De wijk beslaat 418 hectare en ligt grotendeels in de polder Nieuw Welgelegen. Den Hommel en buitenplaats Welgelegen, beiden ten noorden van de Weg der Verenigde Naties, horen ook bij Kanaleneiland, maar zijn afwijkend van opzet. Tijdens de planontwikkeling werd de wijk als Utrecht-Zuidwest aangeduid. Het gebied viel uiteen in Utrecht-Zuidwest 1 (het huidige Kanaleneiland, inclusief Den Hommel en Welgelegen) en Utrecht Zuid-west 2 (het huidige Papendorp). De verkenning gaat alleen over Utrecht-Zuidwest 1.³⁸ Buurten zijn Kanaleneiland-Noord en -Zuid, gescheiden door de Churchilllaan. Ten oosten van Kanaleneiland, in Transwijk bevindt zich Park Transwijk. Verder is er het Marco Polopark en een groen zone langs het Amsterdam-Rijnkanaal.³⁹

Afb. 15 Begrenzing van Kanaleneiland

1. Kanaleneiland-Noord
2. Transwijk
3. Kanaleneiland-Zuid
4. Den Hommel
5. Welgelegen

³⁸ Bij deel 1 is gebruik gemaakt van: Urban Fabric BV, Steenhuis Stedenbouw, *Tien naoorlogse wijken van Utrecht* (Utrecht 2006). Tenzij anders vermeld.

³⁹ <http://nl.wikipedia.org/wiki/Kanaleneiland> (Kanaleneiland) (geraadpleegd: 21-5-2007).

De wijk

Geschiedenis van Kanaleneiland

Na de grenswijziging van 1954 nam de oppervlakte van de gemeente Utrecht toe van 2300 tot 5200 hectare. Het structuurplan uit 1954 bood het kader voor de uitbreidingen van de stad in de komende decennia. De ontwerpers vonden dat de grootse opzet goed paste bij de situatie aan het Amsterdam- Rijnkanaal en het vlakke landschap aan de overkant van het water. Kanaleneiland werd in 1957 ontworpen door stedenbouwkundige C. M. van der Stad. Hij ging uit van 7350 woningen voor bijna 30.000 inwoners.

Uitbreidingsplan Utrecht-Zuidwest 1 en 2, 1956

Het stedenbouwkundig ontwerp van Kanaleneiland, dat in ruwe vorm in het structuurplan uit 1954 zat, werd in de volgende jaren uitgewerkt tot het Uitbreidingsplan Utrecht Zuidwest 1. Ondanks procedurele bezwaren stelde de Gemeenteraad het Plan-in-Hoofzaak voor Zuidwest 1 en 2 in het voorjaar van 1956 vast.

De uitgangspunten van het plan:

- Grootschaligheid: aansluiting op de schaal van het Amsterdam-Rijnkanaal en het weidse polderland aan de overzijde.
- Noordzuid oriëntatie, door de indeling van Kanaleneiland in vier parallelle structuren te verdelen, te weten: het Amsterdam-Rijnkanaal, de gemeentelijke rondweg, een industriezone en het Merwedekanaal.

- Intensief grondgebruik en industriële bouwwijze, omwille van de exploitatie, bouwsnelheid en het realiseren van publieke voorzieningen
- Aansluiting van Den Hommel en Welgelegen (het gebied ten noorden van de Weg der Verenigde Naties) op de ruimtelijke structuur van Oog in Al en De Halve Maan.

De Gedeputeerde Staten van de provincie Utrecht behandelden de uitbreidingsplannen Zuidwest 1 en 2 eind december 1957 en besloten het plan voor Kanaleneiland ten delen goed te keuren. Zij hadden als bezwaar dat de woongebieden in het Plan-in-Hoofzaak te schematisch van opzet waren. Gedeputeerde Staten eiste een veel gedetailleerder Plan. Terwijl de procedure voor het uitbreidingsplan (Plan-in-Hoofzaak) nog liep, werkte de gemeente Utrecht vanaf 1958 aan de voorbereiding van de bouw. Bij de voorbereiding zocht de gemeente naar mogelijkheden om de gewenste samenhang in het beeld te bereiken. Het Uitbreidingsplan bood daar onvoldoende instrumenten voor. Een supervisor (Rein. H. Fledderus, architect en stedenbouwkundige in Rotterdam), werd aangesteld. Hij kon in een vroeg stadium de bouwinitiatieven begeleiden en bijsturen in de richting van wat in het uitbreidingsplan werd nagestreefd.

De bouw begon onder meer in de Bernadottelaan en de Peltlaan. Op 18 december 1957 kon de eerste paal van Kanaleneiland worden geslagen. De realisatie van het

noordelijke deel van de wijk ging al van start voordat het Uitbreidingsplan volledig was goedgekeurd. College van B&W presenteerde het verfijnde en meer gedetailleerder stedenbouwkundig ontwerp aan de Gemeenteraad, in de vorm van drie plannen-in-onderdelen voor Kanaleneiland, Den Hommel en Welgelegen. De drie plannen werden ter inzage gelegd en er werden geen bezwaarschriften ingediend.

Uitbreidingsplan-in-Onderdelen Welgelegen (1958)

Het plan betrof een gebied van 26 hectare tussen de Leidse Rijn, het Merwedekanaal, de Weg der Verenigde Naties en de Wethouder Diemontlaan (nu; Pijperlaan). Het bouwprogramma van Welgelegen bestond uit 480 woningen, bedoeld voor 1700 inwoners. De keuze voor gestapelde bebouwing (vier, acht, twaalf lagen of hoger) paste goed bij het streven om het maaiveld groen en open te houden. De gebouwen werden vrij in de ruimte gegroepeerd. Opvallend in de uitwerking van Welgelegen was de verandering in programma. Een aantal flats werden kantoren en namen zo een deel op van het stedelijk programma dat aan Kanaleneiland werd toegevoegd.

Uitbreidingsplan-in-Onderdelen Den Hommel (1958)

Voor de zone tussen de Pijperlaan, de Weg der Verenigde Naties en de lijn tussen de Meembrug (Amsterdam-Rijnkanaal) en de Hommelbrug (Leidse Rijn) werd een apart uitbreidingsplan opgesteld, hoewel het slechts om 6,5 hectare ging. Naast de bestaande

bebouwing van rusthuis De Wartbrug, lintbebouwing langs de Leidse Rijn en café-restaurant Den Hommel was er plaats voor 66 woningen, voornamelijk eengezinshuizen.

Uitbreidingsplan-in-Onderdelen Kanaleneiland (1958)

Dit plan betrof het gebied ten zuidoosten van de Weg der Verenigde Naties. Het ontwerp voorzag in de bouw van 7350 woningen, bestemd voor 27.000 a 29.000 inwoners. De populatie bejaarden in de verzorgingstehuizen kwam daar nog bovenop.

De nadruk in Kanaleneiland lag vooral op etagewoningen. Slechts 15% van de woningen waren eengezinshuizen. Wel waren de benedenwoningen in de portiekflats in zekere zin met eengezinswoningen te vergelijken. Ze hadden slaapkamers op de begane grond en een woonlaag op de eerste verdieping. Variatie in het woningaanbod werd verder gezocht in de wisselende woningbreedte. Een aantal blokken zouden bredere woningen krijgen, zodat hier woningen met vijf, zes en zelfs zeven kamers mogelijk werden. De laagbouw in de vorm van eengezinswoningen concentreerde zich voornamelijk in de groenstrook voor de fabrieken langs het Merwedekanaal en in de omgeving van de huidige Koningin Wilhelminalaan. De hoogbouw (afb. 16) werd ontworpen als begeleiding van de ruimtelijke elementen van de wijk; het Amsterdam-Rijnkanaal (afb. 17), de Weg der Verenigde Naties en de Beneluxlaan.

Afb. 16 Hoogbouw aan het Amsterdam-Rijnkanaal

Afb. 17 Prins Clausbrug naar Papendorp, over het Amsterdam-Rijnkanaal